

Pomogáts Béla

Magyar zsoltárhagyomány

Szencen nem kell különösebben érvelnem amellett, hogy a város kulturális élete, természetesen Szenci Molnár Albert személye és munkássága nyomán, mennyire összefonódott a magyar zsoltárhagyománnyal. De mielőtt ennek a sok évszázados hagyománynak a vizsgálatában elmerülnék, hadd idézzek fel egy személyes emléket. A zsoltár, mint a közösségi ima egyik nagy múltú magyar tradíciója engem, lévén, hogy a római katolikus vallásban nőttem fel, nem érintett meg olyan közelről, mint protestáns rokonaimat és barátaimat. Persze a budapesti piarista gimnáziumban, ahol középiskolai tanulmányaimat végeztem, nagy megbecsülésben állottak Dávid király zsoltárai, mindazonáltal nem kerültek az ima-kultúra mindennapi világába, miként a kálvinista egyházi életben. Szenci Molnár Albert munkásságáról is csak vázlatos ismereteket szereztem, később kerültem vele közelebbi kapcsolatba már a budapesti egyetem bölcsészkarán. A régi magyar irodalomtörténet professzora: Tolnai Gábor kétségtelenül a marxista ideológia és a kommunista diktatúra elszánt híve volt, vagy legalábbis ilyenek mutatkozott, máskülönben nem lehetett volna római nagykövet, majd tanszékvezető egyetemi tanár, a régi magyar irodalmat tárgyaló munkái, különösen a világháború előtt írottak (például az 1939-ben közre adott *Régi magyar főurak* című könyve) mindazonáltal még Horváth János és Sík Sándor szellemi vonzásában kerestek választ a 17-18. századi magyar művelődés kérdéseire.

Nos, másodéves koromban Tolnai Gábor „speciál-szemináriumának” hallgatójaként ismerkedtem meg közelebbről Szenci Molnár Albert munkásságával, ennek nyomán zsoltár-átültetéseinek irodalomtörténeti, poétika-történeti jelentőségével. Napokat töltöttem az Akadémiai Könyvtár régi kiadványai között búvárkodva Molnár Albert barokk költői konstrukcióinak és elméleti műveinek igen érdekes világában. Például olyan latin nyelvű költői művek között, amelyek a barokk költészet különös mintáit követve geometriai formákba (például „cubusokba”) rendezték a szöveget. Minderről annak idején egy szemináriumi dolgozatom is készült, sajnálom, hogy a hosszú évtizedek hanyattatásai következtében ez elveszett.

Most persze nem ezekről a személyes történetekről szeretnék beszélni, hanem a magyar zsoltárhagyományról, amelynek Szenci Molnár Albert kétségtelenül egyik kiemelkedő képviselője és alakítója volt. Dávid király zsoltárai, amelyek mélyen beiródtak a keresztény vallásosságba és kultúrába, természetesen nem

Molnár Albert közvetítésével szólaltak meg először magyarul, mint ahogy maga a zsolnárhagyomány is jóval régebbi eredetű. Az Ószövetség zsolnárai igen korán szerepet kaptak a keresztény tradícióban, a katolikus és a protestáns liturgiában zsolnárok kísérték a szentmisét, illetve az istentiszteletet. A *Zsolnárok könyve* azok közé az ószövetségi szentkönyvek közé tartozik, amelyek megőrizve szakralitásukat, nem egy alkalommal szimbolikus értelmet kapva igen nagy szerepet töltek be a korai és a későbbi keresztény kultúrában, sőt a nemzeti kultúrák (például az irodalmi nyelv) kialakításában, kultúrájának megalapozásában. A középkori magyar vallásos irodalomban is, első magyar nyelvű megszólalásuk még a kódexekhez kötődik, jelen voltak a Cseh-kódexben (1513-ból), illetve a Gyöngyösi-nyelvmemlékben (az 1630-as évekből). Később nyomot hagytak a reformáció korai irodalmában is, Sztárai Mihály, Bogáti Fazekas Miklós és Kecskeméti Vég Mihály nevéhez fűződnek zsolnárfordítások. Ez utóbbi neve egyetlen fennmaradt zsolnárt-parafrazisának versfőiből ismeretes. Ez az 1561-ben (vagy 1567-ben) készült, az ötvenötödik zsolnárt szövegére épült „Mikoron Dávid nagy búsultában” kezdetű vers ihlette meg Kodály Zoltán világhírű kórusművét: az 1929-ban írott *Psalms Hungaricust*.

Balassi Bálintot is megihlették a zsolnárok, így az *Istenes énekek* között található ötvenkilencedik, negyvenkettedik, huszonhetedik, száznegyvennyolcadik és ötvenedik zsolnártban. E utóbbit (a *Végtelen irgalmú, ó te nagy hatalmú* kezdetű) közismert zsolnárt idézem fel itt szemléletes példaként:

Végtelen irgalmú o te nagy hatalmú
 Isten, légy már kegyelmes!
 Onts ki mindenestől jódot rám kebledből
 mert la mely veszedelmes
 Bűnöm miatt lelkem, ki titkon rág engem,
 mert nagy sebbel sérelmes.

Mosd el rólam immár, kit lelkem alig vár,
 mosd el bűnöm rútságát,
 S együtt az rút hírrel, mint rút búzt enyészd el
 förtelmem bűdös szagát,
 Esmérem vétkeket, kiért Nap engemet
 rettent, mutatván magát.

Csak neked vétkeztem, bűnt ellened töttem,
 ó kegyelmes Úristen,
 Kit semmi ravaszság nem csalhat s álnokság
 rejtve előtted nincsen.
 Mert az nagy kék égből, mint királyi székből
 látod, mit mível minden.

A zsoltár-hagyomány (és egyáltalán a magyar nyelvű Biblia-hagyomány) történelmi áttörése, miként ez közismert, a reformációhoz köthető, mindebben szerepe volt a könyvnyomtatás 16. századbeli elterjedésének is. Elsőnek, még 1533-ban Komjáthy Benedek *Az Szent Pál levelei magyar nyelven* című munkája látott napvilágot, majd 1536-ban Pesthi Gábort a négy *Evangélium* tolmácsolásával, 1541-ben Sylvester János a teljes *Újtestamentummal*, 1551 és 1566 között Heltai Gáspár a szinte teljes *Bibliával* (csak néhány részlet hiányzott belőle), 1586-ban Félegyházi Tamás ugyancsak az *Újtestamentummal*, 1590-ben Károlyi Gáspár a *Vizsolyi Bibliával*, a jezsuita Káldi György pedig Nagyszombatban 1626-ban a teljes *Szent Bibliával* állott elő. 1548-ban Székely István *Zsoltároskönyve* került a protestáns olvasók kezébe, és természetesen Károlyi Gáspár és Káldi György is magyarra ültette a zsoltárokat. Ezek a zsoltárfordítások azonban költőiség tekintetében elmaradtak Szenci Molnár Albert tolmácsolásaitól, nem lehetett véletlen, hogy az ő zsoltárai kaptak meghatározó szerepet nemcsak vallásos irodalmunk, hanem költői nyelvünk történetében is.

Balassi Bálint költészetével a zsoltárhagyomány nem csak az egyházi életben, a világi kultúrában is nyomot hagyott. Talán nem kell különösebben érvelni amellet, hogy Szenci Molnár Albert zsoltárainak nemcsak a liturgikus tradíciókban, hanem a magyar költészetben, a magyar költői nyelv fejlődésében is megkerülhetetlen szerep jutott. Dávid király zsoltárai nem csupán szakrális szövegek, hanem, bátran mondhatjuk így: lírai költemények, amelyek az emberi lénynek a Mindenhatóval kezdeményezett „beszélgetését” rögzítik. Jelen van bennük az elhagyatottság, az istenkeresés, a panasz, a lélek titkainak felfedezése, az Istennel kialakított kegyelmi viszony békességszerző tapasztalata — egyszóval mindaz az érzés, élmény, kívánság, amely a magányos vagy éppen a népe sorsáért felelősséget vállalni kész és a népe sorsa miatt aggódó emberi személyiség belső világát megmozgatja. A zsoltároskönyv ennyiben nemcsak vallásos és közösségi, hanem tulajdonképpen személyes lírai alkotás is.

Közismert, hogy Szenci Molnár Albert zsoltárfordító érdeklődését a *Psalterium Ungaricum* létrehozása során Ujfalvi Imre prédikátor 1602-ben közre adott énekeskönyvének bevezetése keltette fel, ez az írás hangsúlyozta azt, hogy szükség van Dávid király zsoltárainak magyar nyelven történő megszólaltatására. Természetesen ösztönző példát jelentett számára az is, hogy a zsoltárok akkor már ismertek voltak a nagy európai nyelveken. Molnár Albert, mielőtt hozzálátott a nagyszabású munkához, tizenhat esztendő telt el német földön, a zsoltároskönyv iránt megnyilvánuló vallásos (és irodalmi) érdeklődés a nyugati protestáns világban ekkor érte el tetőpontját. Ambrosius Lobwasser ezekben az években ültette át német nyelvre Clément Marot és Theodor Beza francia nyelvű zsoltárfordításait, s jelentette meg azokat a hozzájuk tartozó reneszánsz dallamokkal. A magyar író ugyancsak ismerte Andreas Spethe latin nyelvű fordításait, ezeket maga is énekelte egyetemi évei során. Valójában mind a német, mind a francia, mind a latin szövegváltozatokat felhasználta munkájában, amely végül is 1607-

ben a németországi Herbornban, majd egy esztendővel később a teljes *Bibliával* együtt Hanauban, végül harmadik kiadásban szintén a teljes *Bibliával* együtt 1612-ben Oppenheimben került az olvasók elé.

Szenci Molnár Albert zsoltárfordításainak mindazonáltal nem az a legfontosabb érdeme, hogy meghódította számunkra a vallási hagyomány, a keresztény kultúra és a világirodalom egy igen értékes korpuszát, hanem azok az értékek is, amelyeket a magyar költészet, a magyar költői nyelv gazdagításában létrehozott. A nemzeti nyelvű költészet: ennek a költészetnek a nyelvhasználata, ritmikájának és poétikájának gazdagodása igen sokat köszönhet Molnár Albert zsoltárainak. Ezeknek ugyanis nemcsak az ad igazi rangot és jelentőséget, hogy milyen hűséggel és találékonysággal szólaltatták meg a latinul, németül, franciául már világhódító utat bejárt ószövetségi verseket, hanem az is, hogy miben vitték előre a magyar költészetet, a magyar költői nyelvet, a magyar irodalmi és szellemi (mondhatnám így is: lelki) kultúrát. Molnár Albert zsoltárainak nemzedékek nőttek fel, és a mögöttünk maradt évszázadokban ezeknek a nemzedékeknek az ajkán ugyanolyan személyes azonosulással szólaltak meg zsoltárai, mint Kölcsey *Himnusa*, Vörösmarty *Szózata* vagy Tarkányi Bélának a katolikus templomokban felhangzó *Boldogasszony Anyánk* kezdetű fohásza. Molnár Albert zsoltárai (vagy ezeknek néhány darabja) is ilyen: a nemzeti közösség lelkületét, fájdalmait, reményeit szólaltatják meg. Olyan zsoltárszövegekre gondolok, mint a *Kilencvenedik zsoltár*, amelyet (katolikus létemre) magam is mindig meghatottan énekeltem (református barátaimhoz csatlakozva):

Tebenned bízunk eleitől fogva,
Uram, téged tartottunk hajlékunknak.
Mikor még semmi hegyek nem voltak,
Hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva;
Te voltál és te vagy, erős Isten,
És te megmaradsz minden időben.

Az embereket te meg hagyod halni,
És ezt mondd az emberi nemzetnek:
Legyetek porrá, kik porból lőttetek,
Mert ezer esztendő előtted anni,
Mint az tegnapnak ő elmúlása
És egy éjnek rövid vigyázása.

Kimúlni hagyod őket olly hirtelen,
Mint az álom, melly elmúlik azontól,
Mihelt az ember fölserken álmából,
És mint az zöld füvecske az mezőben,
Azmelly nagy hamarsággal elhervad,
Reggel virágzik s' estve megszárad.

Csak mintegy zárójelben jegyzem meg, hogy a *Kilencvenedik zsolttár* természetesen jelen van Károli Gáspár 1590-es *Szent Bibliájában* is, ennek szövege azonban költői erényekben nem ér fel Molnár Albert fordításával. Idézem a zsolttár imént közölt részletét Károli Gáspár fordításában: „Uram, te nekünk hajlékunk voltál minden időben. Minekelőtte a hegyek lennének, és formáltatnék a föld, és e világ; öröktől fogva mind örökké te vagy erős Isten! Ki az embert semmivé tészed, és ezt mondod: Térjete a földre embereknek fiai! Mert ezer esztendő te előtted mint a tegnapi nap, mely elmúlt, és az éjszakának negyedrésze. Elragadod őket mintegy árvízzel; olyanok mint az álom reggel; mint a fű, mely hirtelen megszárad; mely reggel virágzik és estvére elváltozik, kivágattatik és megszárad.”

Az a zsolttárhagyomány, amelynek leginkább ismert és szakralizált változata Szenci Molnár Albert nevéhez fűződik, természetesen az előbbieken felidézett szövegekhez képest jóval szélesebb körben vált népszerűvé. Ez a hagyomány mindig meghatározó módon volt jelen irodalmunk és kultúránk történetében, más hagyományok mellett mintegy alakítva ezek karakterét. Szenci Molnár Albert zsolttárfordításainak és általában a magyar zsolttárhagyománynak nagy irodalma (irodalomtörténeti szakirodalma) van, ez az irodalom igen magas helyen tartja számon irodalmi kultúránk történetében a most körvonalazott költői tradíciót. Ezúttal csupán néhány kiváló írónkra hivatkozom: Arany Jánosra, Áprily Lajosra és Németh Lászlóra — mind a hárman nagy megbecsüléssel szóltak a magyar zsolttárhagyományról, illetve Szenci Molnár Albert költői, művelődéstörténeti és egyháztörténeti jelentőségéről. Őket szeretném idézni a következőkben.

Arany János az 1880-as években lejegyzett *Új zsolttárszövegekről* című írásában igen magasra értékelte Szenci Molnár Albert zsolttárait. Itt a következőket olvassuk: „Nem vagyok oly helyzetben, hogy olvassak, összehasonlítás tegyek, bíráljak. Az eredeti szöveget kellene értenem, Marot és Beza költői paraphrasisával egybevetnem, ezeket Molnárral s az új dolgozattal hasonlítani össze; de a zsidót nem is tudom, a többi munkára szemem képtelen. Részemről azt hiszem, Molnárt elég lett volna egészen szokatlan archaizmusaitól megszabadítani; mert az ő szövegét a nép már szinte egyenesen Szent Dávidénak tartja, s úgy tiszteli”.

Áprily Lajos *A zsolttárfordító* című, Szenci Molnár Albert emlékét idéző kis tanulmányában arról értekezett, hogy a nevezetes zsolttárfordító munkája a magyar nyelv győzelmét jelentette az idegen idiómák felett. „Zsolttárfordítása — olvasom —: mű, amely a százharminc különböző dallamra mért változatos versekben az első nagy magyar műfordítói birkózás emlékét őrzi. Győzelme: szimbólum, a XVII. század inasabb és érdekesebb magyar nyelvének győzelme a nyugati kultúrát hordozó francia és Lobwasser-szövegek felett. Hatása nemcsak a felszívó múlté, hanem a mienk is, mindnyájunké, akik megéreztük, vagy öntudatlanul hordozzuk magunkban a kálvinista zsolttár lélekformáló erejét. Nyelv bősége: örök forrás, az ízes és erős magyarságának mindenki számára nyitva álló kincsháza.”

Németh László pedig a *Református énekeskönyv* és benne Molnár Albert zsolttárainak nemzeti nyelvet, hagyományt és identitást fenntartó erejére figyelmeztetett. „Ennek az

énekeskönyvnek — olvasom Németh László előadásszövegét — a rendkívüli jelentősége a magyar életben épp az volt, hogy a Molnár Albert ideje óta készült s egyetlenegy református magyar sem nőhetett föl a nélkül, hogy a lelkén ne formáljon. [...] ez a könyv, melynek első fele egy szellemi hőstett hevét s egy romlatlan nyelv hatalmát őrzi, második része pedig a zsoltáréneklésben felnőtt nemzedékeknek volt közös költői műve: milliókat tartott meg abban, amit az ezrek haladásnak tartottak elfeledni. A magyar nemzet legmagyarabb részében töltötte be az emlékezet szerepét ez a könyv. Olyanokra emlékeztünk benne, amikre az irodalom nem tanított. Nemcsak a hívek, az írók is. Ady költészete sosem lett volna az, ami, ha gyerekkora zsoltárai nyelvét és ritmusát meg nem kötik és föl nem szabadítják; amint én sem érthettem volna meg soha az ő összefüggéseit a régi magyarsággal, ha a konfirmációra kapott kapcsos könyv nem figyelmeztet rája. A régi magyarság s a legújabb közt a Református énekeskönyv egyike a legfontosabb földtani hidaknak.”

Németh László imént idézett írásában Ady Endre költészetére hivatkozott, bizonyára nem lehet véletlen, hogy a Molnár Albert nevéhez kapcsolódó zsoltárhagyományt éppen Ady költészete őrizte meg és folytatta. Közismert dolog, hogy Ady költészetét milyen mélyen átítatta a biblikus hagyomány, illetve a magyar protestantizmus tradíciója, számtalan vallomása, költeménye, publicisztikai írása mutatja ezt és természetesen őrzi ezt a hagyományt, ezen belül a zsoltáros hagyományt versei is. Ezek a versei természetesen nem a hagyományos-vallásos zsoltárhangot szólaltatják meg, inkább mintegy rájátszanak a klasszikus műformára, miközben poétikájuk a modern kifejezésrendszerhez alkalmazkodik. Egyetlen példát idézek: *Az éj zsoltára* című költeményt, ez valójában nem is a zsoltáros hagyomány poétikáját követi, mélyebben hat rá ez a hagyomány, a költemény „szellemiségét” hatja át a zsoltáros tradíció:

Így zsoltárolt az Éj:

Ha olyan nagy volna a szived,
Hogy a Földet átöntené vérrel
És melegítné
Izzó, beteges dobogással,
Magyarul
Vagy nem tudom, micsodanyelven
S miféle vér-ütéssel, özönnel,
Bárhogyan:

Akkor se tudnék
Meleg párnát és takarót adni,
Akkor se tudnék
Vigasztalót sugni füledbe
S akkor se tudnék más lenni,

Mint Éj, Éj, Éjszaka.
Mert az Éjszaka Éjszaka lehet,
Mert a veszendő
Mindig veszendő
S aki egy kis életet kapott:
Bűnös, veszendő, tehetetlen.

Síratom, hogy sírsz,
De én Éjszaka vagyok
S a Reggelre fogom rá a könnyeimet.
Siratlak, mert élsz,
Siratlak, mert bőszen kutatod
Sírivalódat,

Síratlak, mert az enyém vagy,
Siratlak, mert másként nem lehet.
Siratlak, siratlak, siratlak.

Így zsoltárolt az Éj.

Ady zsoltárainál jóval ismertebbek Babits Mihály hasonló költeményei: a *Zsoltár gyermekhangra* és a *Zsoltár férjhangra* — mindkét vers az első világháború tombolása idején (1917 márciusában) született, és a háború elutasítását, a költő békevágyát fejezi ki. Ahogy Rába György, Babits Mihály tudós monográfiája írta *Babits Mihály költészet* című 1981-es monográfiájában: az első vers „alapeszméjét, sőt egész gondolatmenetét a gondviseléshez forduló gyermeki magatartás hatja át. Intonációja egyszersmind a vers központi gondolata: »Az Úristen őriz engem / mert az ő zászlóját zengem.« A háború, a tények Fátumából kivezető út jeligéjeként a boldogságot a gondviselő, felsőbb hatalom föltétlen jóakarátának igenléséhez kapcsolja.” A második költői mű ugyan csak a háborús tragédiák tapasztalata nyomán született, és mint Rába György megállapítja: „jóllehet tételes vallásra egykönnyen nem vonatkoztatható, mégis fideista szemlélet függvénye, és kifejtésének akarati rugója korántsem annyira a harcoss békevágy, mint a tényeken túli harmónia igézete, a változó élettől független értékekre sóvárgás.” Babits Mihályról közismert, hogy mennyire megviselte a háború, az európai civilizáció és a keresztény erkölcsiség súlyos vereségét, ha nem összeomlását, látta benne. Ennek a tragikus érzésnek kifejezése a két zsoltár, amely miközben (ahogy az imént Adytól idézett költemény) poétikai tekintetben eltávolodik a zsoltárok költői karakterétől, megőrzi az Istennel folytatott párbeszéd (netán: perlekedés) és a kollektív önvizsgálat hagyományos szellemét. A vers néhány szakaszát idézem fel:

Tudod hogy érted történnek mindenek — mit busulsz?
 A csillagok örök forgása néked forog
 és hozzád szól, rád tartozik, érted van minden dolog
 a te bűnös lelkedért.

Ó hidd el nékem, benned a Cél és nálad a Kulcs.
 Madárka tolla se hull ki — ég se zeng — föld se remeg,
 hogy az Isten rád ne gondolna. Az Istent sem értheti meg,
 aki téged meg nem ért.

Mert kedvedért alkotott mennyet és földet és tengereket,
 hogy benned teljesedjenek; — s korok történetét
 szerezte meséskönyvedül — s napba mártotta ecsetét,
 hogy kifesse lelkedet.

— — — — —

Mert ne gondold hogy annyi vagy, amennyi látszol magadnak,
 mert mint látásodból kinőtt szemed és homlokod, úgy nagyobb
 részed énedből, s nem ismered föl sorsod és csillagod
 tükörében magadat,

és nem sejtéd hogy véletleneid belőled fakadnak,
 és nem tudod hogy messze Napokban tennen erőd
 ráng és a planéták félrehajlítják pályád előtt
 az adamant rudakat.

Költészetünkben Ady és Babits után is tovább élt a zsoldárhagyomány. Még néhány „zsoldáros” versre hívnám fel a figyelmet, Füst Milán két *Zsoldár*, József Attila *Csendes téli zsoldár* című költeményeire és Weöres Sándor ugyancsak több zsoldáros versére. Füst Milán költészetére, ez közismert irodalomtörténeti tény, igen nagy hatással volt a biblikus, természetesen az ótestamentumi hagyomány. Ez nem egyszer úgy jelentkezett, hogy a költő mintegy az ószövetségi próféták szerepébe öltözött, és hozzájuk hasonló méltósággal, elragadtatással mondott ítéletet saját korának szellemiségéről, bűneiről. Az első *Zsoldár* című („Zenét és nyugalmat...” kezdetű) költeményben ez így fejeződik ki: „S kiáltanék a mélységből, hogy halld szavam... De megismersz-e még? / Vagy elfeledtél, nem szeretsz s már jó kezéd / Elnehezült szívemre többé nem teszed? / S már lázas felhőid közt sincs lakásod / S hiába várom onnan késő jeladásod?” A második *Zsoldár* (Ó Uram, engem bánthanak...” kezdetű vers, (ez leginkább Karinthy Frigyes *Így írtok ti* című karikatúra-gyűjteményének *Epigram* című darabja révén vált ismertebbé) pedig a személyes sérelmek panaszát fejezi ki a zsoldáros hagyományok nyelvén: „Ó Uram, engem bánthanak — — — / Csendes vagyok, félek, kis

helyre, sarokba meghuzódom / És utánam jönnek, üszkösbottal szurkálnak szörnyű módon, / Fázékony testemmel jeges vízbe rántanak — — — / Ó Uram, én mozogni nem kívánok — — — / Én kicsi helyen dideregve ülni akarok, én komplikációktól félek: / S tiszta ruhámmal, ujjaimmal ragadós mézfürdőbe lök az Álnok / És kijövök és piszokban élek”.

József Attila *Csendes estéli zsolttár* című verse ahhoz az egyáltalán nem jelentéktelen (sem mennyiségben, sem értékben nem jelentéktelen) korpuszhoz tartozik, amely a költő istenkereső, Istennel polemizáló vagy éppen gyermeki istenhitről tanúskodó verseit foglalja magába. József Attila „istenhite” és „kereszténysége” (és ezeken a fogalmakon mást kell értenünk, mint általában szokás) igen változatos, időnként egymásnak ellentmondó érzéseket és meggyőződéseket foglalt magába. Szerepe volt a szinte gyermeki módon naiv vallásosságnak, az intellektuális istenkeresésnek, a marxista ideológiai tantételekre hivatkozó istentagadásnak, az emésztő Isten utáni vágyakozásnak, a megváltás lehetőségéről lemondó kétségbeesésnek és az élet legmélyebb „bugyraiból” (a szó Dantétól, pontosabban magyar tolmácsától: Babits Mihálytól való, és az *Isteni színjáték* első részének: a *Pokolnak* a reménytelen világára utal), tehát az élet legmélyebb „bugyraiból” felemelkedő és a megváltást kereső reménynek. Mindannak, ami egy emberi lény és Isten viszonyára egyáltalán rányomhatja bélyegét, amely ennek a viszonylatrendszernek a gazdagságát és lelki mélységeit mutatja be. Ebben a tekintetben alig találunk huszadik századi irodalmunkban olyan költőt, aki a hagyományosan, legalábbis a korábbi marxista irodalomértelmezés keretében, materialistának és istentagadónak mondott József Attilához hasonló mélységben és intenzitással élte volna át az Isten és az ember viszonyának drámai tapasztalatait vagy éppen a bűnbeesés és a megváltás misztériumát. Ebben valóban Ady és Babits és a későbbiek során Reményik Sándor, Dsida Jenő, Rónay György, Pilinszky János és Szilágyi Domokos lehetnek az eszmei rokonai és sorstársai.

A mögöttünk lévő évszázad magyar vallásos és istenkereső költészetéről viszonylag kevés tartalmas okfejtést mutathat fel az irodalomtörténet-írás. Nem véletlenül, hiszen az általában és kényszerű módon a marxista teóriákhoz igazodó tudományos vizsgálódás többnyire néhány lapos megállapítással intézte el a költők és az írók vallásos élményeit, s kevesen akadtak (például az istenhitnek a költészetben kimutatható hatásáról értekező Sík Sándor, az Ady vallásosságával elmélyülten foglalkozó Rónay György, a Babits kereszténységét bemutató Rába György, a keresztény irodalmat a maga folyamatában leíró Rónay László), akik hiteles elemzések tükrében ábrázolták volna az istenhit és a vallásos élmény szerepét a huszadik század magyar költészetében. József Attila istenhitének bemutatása pedig kivált a kevéssé tárgyalt irodalomtörténeti témák közé tartozott, ebben a vonatkozásban Sík Sándor 1948-as akadémiai székfoglalója (*József Attila istenélménye*), és Beney Zsuzsa egy igen alapos és gazdag, 1977-ben a *Vigília* című folyóiratban közreadott tanulmánya (*József Attila két késői versének Isten-képe*) jelentenek kivételes teljesítményt.

Holott a vallásos költészet (az istenhit, az istenkeresés vagy éppen az Istennel folytatott lelki küzdelem) mindig is jelen volt a modern magyar költészetben, irodalomban. Éppenséggel irodalmunk legnagyobb alkotóinál, akiknek istenhitét és vallásosságát különben nem mindig ismerte el autentikusnak a keresztény oldalon megszólaló irodalomértelmezés és -kritika sem. A vallásos, illetve keresztény szellemiség és ennek értékvilága folyamatosan érvényesült irodalmunkban, ez a folyamatosság azonban nem volt egységes: az istenhívő vagy istenkereső költészetnek és a vallásos érzésnek (egy időben) többféle változata is érvényesült, így az „esztétikai” vallásos élmény (például Babits Mihály), a „népi vallásosság” (például Juhász Gyula, Mécs László), az evangéliumi örökség (például Babits, Rónay György, Weöres Sándor, Radnóti Miklós, Dsida Jenő), végül az ima szelleme: a közvetlen odafordulás Istenhez vagy a Megváltóhoz (Babits, Rónay György, Pilinszky János). József Attila vallásos költészete igazából mindegyik imént említett kategóriába besorolható.

A *Csendes estéli zsoltár* a korai József Attila-versek közé és az imádság szellemiségét felidéző változatba tartozik, és mint Szabolcsi Miklós nagy József Attila-monográfiájának első része (az 1963-ban megjelent *Fiatal életek indulója* című terjedelmes munka) megállapította, Füst Milán ódáinak (ilyen volt az imént idézett költői mű is) zsoltáros hangját szólaltatta meg:

Ó, Uram, nem bírom rímbe kovácsolni dicsőségedet.
Egyszerű ajakkal mondom zsoltáromat.
De ha nem akarod, ne hallgasd meg szavam.
Tudom, hogy zöldel a fű, de nem értem, minek zöldel, meg kinek zöldel.
Érzem, hogy szeretek, de nem tudom, kinek a száját fogja megégetni a szám.
Hallom, hogy fú a szél, de nem tudom, minek fú, mikor én szomorú vagyok.
De ne figyelmezz szavamra, ha nem tetszik Neked.

Weöres Sándor zsoltáros versei természetes módon illeszkednek igen gazdag életművébe, amelyben a vallásos költészet hagyományos változatai: a himnusz, a könyörgés, a litánia, a zsolozsma mellett a zsoltárnak is személyes szerep jutott. A költő az evangélikus egyház hitelveinek világában nevelkedett, költészetének szellemisége mindemellett egyetemesen keresztény, tehát a hagyományos katolicizmus vagy a kálvini reformáció ihletésére is mindig meggyőző módon válaszolt. Zsoltáros versei, természetesen azok a zsoltárai is, amelyeket Szenci Molnár Albert zsoltárainak hatására írt, ezt az egyetemes és átfogó keresztény lelkiséget fejezik ki. Első *Zsoltár* című költemény még korai versei közé tartozik: „Kínok árnyékaiból, / kínok árnyékaiból / szólok hozzád Istenem. / Kín mar, sujt, temet, / józan eszemet / vak veszélyben, / láncos mélyben / ne hagyj elveszítésem.” A vers vége pedig a következőképpen hangzik: „Legyen meg akaratod, / legyen meg akaratod, / ha vesznem kell, jól legyen: / tán kárhozásom / áldás lesz máson — / de ha énrám / kincset bízál, / ments meg immár, Istenem.”

Második *Zsoltár* című költeménye az 1947-ben megjelent *A fogak tornáca* című kötetben került az olvasók elé, ez a kötet jelölte ki Weöres Sándor helyét a modern magyar líra legnagyobb személyiségei között. Ez a vers mintegy a zsoltárok poétikai örökségét szólaltatja meg: „Mindig bízom az Istenben. Mintha ezer ház ablaka égne, úgy lakik Ő, míg üresnek látszik az utca. / Körülálltak a vadállatok csorgó szájjal: s úgy voltam, mint ki a tárt torkok felett repül a szélben! / Bolondként rámkibáltak, s megtöltött éber csönddel az én Uram. / Mézes bort itattott velem és adott igaz asszonyt; s akik önmaguk istenei, magukat falják és elfognak. / Ugyan mit ártnak énnekem, kit a Hatalom szétold a tiszta szavakban?”

A kései versek között született *Zsoltártöredék* tulajdonképpen csak címében utal a hagyományra, valójában költői játék, amely a költői képek és a ritmus játékoságával igazolja a szüntelen munkában lévő mester versteremtő képességét: „Pereg a lépcsők üteme: / jó együtt lenni szorosán, / az egyességben feszes út / nyugodt ereje hömpölyög.” Végül a *Zsoltár részletek Szenci Molnár Albert versformáiban* című költeményében a harminchetedik, a harminckilencedik, a negyvennegyedik és az ötvennyolcadik zsoltár néhány részletét parafrázálja. Csak az utolsó zsoltárra hivatkoznék közelebről, ez a Molnár Albert zsoltároskönyvében „Panasza Dávidnak az Saul tanácsosai ellen” alcímet viseli, először ennek a versnek az első szakaszát, majd Weöres Sándorénak ugyancsak első szakaszát idézem fel, annak bizonyosságául, hogy a huszadik század egyik legeredetibb magyar költője miként „játszott rá” a klasszikus szövegre. Szenci Molnár Albert verse így kezdődik: „Ti, tanácsban ülő személyek, / Kik zúgolódtok ellenem, / Mondjátoksza meg énnékem, / Ha igaz-é, azmit beszéltek, / És ha igazat ítélték, / Ádám-túl származott népek?” Weöres Sándoré pedig a következőképpen: „Talán ti bizonytal igazat szóltok, / Itt öszve gyűlvén igazán ítélték, / Vagy szívetekben hamisat forgattok, / Ti kezetekkel hamisságot mértek, / Mind hitetlenek, anyaméhtől fogva, / Mérges kígyóként, fületek bedugva.” Talán ez a két rövid idézet is tanúsíthatja, hogy Weöres Sándor zsoltár-parafárisza nem egyszerűen költői játék, hanem személyes vallomás, amely ítéletet mond a fölött a társadalom fölött, amelyben a költőnek kései férfikorát el kellett töltenie.

A magyar zsoltárhagyomány, mondhatni, külön korpuszát alkotják azok a versek, amelyek a második világháború magyar-zsidó „sz szenvedéstörténetét” állítják az érdeklődés homlokterébe. Szeretném hangsúlyozni, hogy a német és a magyar fasizmus zsidó származású áldozatait természetesen a magyar nemzetet sújtó erőszak áldozatainak tartom, nem látok semmiféle különbséget a Don-kanyarban vagy a budapesti ostromban elpusztultak és a náci koncentrációs táborokban vagy a nyilas keretlegények által elpusztítottak között. Az áldozatok mindkét csoportja a magyar nemzethez tartozott, a különbség csak abban volt, hogy a harcok során elhalálozottak sorsához képest a halálba hurcolt magyar zsidók végzete még tragikusabb és még inkább szegényére vált annak az államvezetésnek, amely először a magyar katonaságot, majd a zsidó származású polgári lakosságot szol-

gáltatta ki megbocsájthatatlan módon annak az idegen erőszaknak, amelynek maga is bűntársa lett. Nos, ennek a történelmi tragédiának a szörnyűségeiről beszél a zsoldárhagyománynak a második világháború idején, majd után ismét felívelő magyar „zsoldárköltészet”.

Ez a „zsoldárköltészet” több magyar költő munkásságára hatott, így (véleményem szerint) Radnóti Miklós költészetére is, különösen az utolsó esztendőkből született versekre, a „meredek út” emberi és költői dokumentumaira. Olyan költői művekre gondolok, mint a *Nyolcadik ecloga*, amely Náhúm próféta alakját idézi fel 1944 augusztusában a Lager Heidemann infernói körülményei között: a prófétai szavak, az önvizsgálat szigorúsága, a történelmi számvetés bizonyára nem idegen a zsoldárok hagyományától. Néhány sort idézek Radnóti költeményéből:

...Ismerem újabb verseid. Éltet a méreg.
 Próféták s költők dühe oly rokon, étek a népnek,
 s innivaló! Élhetne belőle, ki élni akar, míg
 eljön az ország, amit ígért amaz ifju tanítvány,
 rabbi, ki bétöltötte a törvényt és szavainkat.
 Jöjj hirdetni velem, hogy már közelít az az óra,
 már születőben az ország. Hogy mi a célja az Úrnak,
 kérdém? Lásd az az ország.

Ezt a magyar-zsidó hagyományt folytatta (és teljesítette ki) már a hatvanas évektől kezdve Mezei András költészete, amely egyrészt a mélyen átélt zsidó (és izraeli) tapasztalatok, másrészt a magyar szellemi és költői hagyományok forrásaiból merítve hozott létre sajátos zsidó-magyar (vagy magyar-zsidó) költészetet. A költő mindkét tradícióban otthonos volt, mindkettőhöz ragaszkodott, „zsidó” élmények nyomán született verseiben is mindig ott van a magyar költői hagyomány vízjele, mondhatnám ennek a tradíciónak a lelkisége. A magyar történelem és irodalom emlékeit idéző költeményeiben mindig jelen van ez a „kettős identitás”, amely különben értékes hagyománya a magyar kultúrának, minthogy korábban is léteztek olyan identitásformák, amelyek a magyar önazonosság mellett képviselni tudták a magyarországi német, szlovák, ruszin és természetesen a zsidó identitást. Ennek a zsidó önazonosságnak hiteles magyar vallomása a költő *Zsidó zsoldár* című rövid verse: „Ásónyomról le ásónyomra / alakíthatom, láthatom / lakásomat, míg, mint a zsoldár / a mély gödörből a lehellet / hideg párája fölfelé száll. / Örökkévaló Istenem / léted karomat erősíti, / mert az idő a fel-támadásig / Te tudod: dörrenésnyi.”

Ahogy olvasom Mezei András verseit, egyik figyelemre méltó: közösségi tragédiától terhes, vallomásos költői művét: a *Hagyd a népedet...* címűt is a zsoldárok közé sorolnám, csak az első három szakaszt idézem ide:

Hagyd a népedet elpusztulni:
 könnyörülj rajta, Istenem.

Süllyedjen el a vesszőkosár,
hagyd a kőtáblát üresen.

Száradjanak le húrjai
hárfaiknak az ágakon.
Ének ne csalja szenvedésbe,
ne nyelje el őket Babilon.

Hagyd a népedet kihalni
más népek léte alatt,
szivárogtasd el vérüket —
mely mindnél nyughatatlanabb.

Természetes módon van jelen a zsolttáros hagyomány Gergely Ágnes költészetében is, még hozzá az a jellegzetesen magyar zsolttárhagyomány, amely visszautal ugyan az ószövetségi szenvedéstörténetre, ezt a történetet mindazonáltal a magyar nyelv, irodalom és történelem őszinte átélésével, vállalásával, pontosabban a magyar néppel történő azonosulással köti össze. Gergely Ágnes költészetében természetes nyomot hagytak a magyar zsidóság megpróbáltatásai, az a történelmi „botránny”, amelyet Radnóti Miklós, Szerb Antal, Halász Gábor, Gelléri Andor Endre és sok százezer magyar identitású zsidó ember, közöttük a költő közvetlen rokonságának, családjának személyes és közösségi tragédiája okozott, mindazonáltal ezek a személyes megpróbáltatások a költő nemzeti identitását nem rombolták, nem rombolhatták le. Gergely Ágnes nem kevés zsidó és nem zsidó származású magyarhoz hasonlóan a magyar nyelvben, kultúrában és mindenekelőtt a magyar irodalomban találja meg a nemzeti azonosulás lehetőségét. Nem a magyar államiság, talán még kevésbé a változó hatalmi rendszer (az elit és a bürokrácia), hanem a magyar nyelv és irodalom ennek az azonosulásnak a kialakítója és fenntartója.

Erről tanúskodik *A 137. zsolttár* című költeménye is, amely az Ótestamentum sokat idézett panaszára rímel: „Panasza az lévitáknak az babilóniai fogságban” — így szól a zsolttár címe, és Szenci Molnár Albert átültetésében így kezdődik maga az ószövetségi szöveg: „Hogy az babilóni vizeknél ültünk, / Ott mi nagy siralomban kesergettünk, / Az szent Sionról megemlékezvén, / Kinél gyönyörűségesebb hely nincsen. / Az nagy bűnnek és bánatnak miatta, / Hegedűnket függesztettük fűzfákra.” Ugyanakkor Gergely Ágnes zsolttára mintha Dsida Jenő *Psalmus hungaricus* című költeményétől is ihletet kapott volna, vannak motívumai, amelyek egyértelműen Dsida Jenő versére emlékeztetnek. Valójában „magyar zsolttár” ez is, egyetlen lelki, fogalmi és érzelmi rendben fogja össze Jeruzsálem és Arany János nevét:

Ültünk Babylon folyópartjain.
Sírtunk. Babylon tenger nélkül él.

Hárfánk a fűzfán. Másképp szól a kín.
Tőlünk verejtek kell, nem szenvedély.
S nem érv, erünkől mért dőlt itt a vér.
Hát kihűlt jobbom legyen rá az ámen,
Ha elfeledlek egyszer, Jeruzsálem.

Jelünk itt falba karmolja a nép.
Kik biztatják, sem tudják, mért teszik.
Királyi jel, sok más jelet tulélt.
Ne ródd fel, Uram, vétekül nekik!
Ne vágasd falhoz szép kisdedeik...!
És fájó orcám rángjon majd a számhoz,
Ha elfeledlek egyszer, Arany János.

Végezetül még egy „magyar zsoltár” kívánkozik ide. Dsida Jenő nagyszabású verse, az erdélyi magyar költészet egyik leginkább figyelemre méltó alkotása: a *Psalmus Hungaricus*. Ez a költemény 1937-ben (egy esztendővel a költő korai halála előtt) született, az erdélyi magyarság súlyos közösségi megpróbáltatásai közepette, midőn a bukaresti hatalom, a szélsőjobbboldali irányvonalat követve nagymértékben korlátozta az egyéni és közösségi szabadságjogokat, elsősorban az erdélyi magyarság közéletét. A kolozsvári költő sohasem tartozott azok közé, akik Erdély címerével akarták volna hitelesíteni költészetüket, a költői retorika csábításának (amely oly gyakran ragadta magával a két világháború közötti évtizedekben a magyar költészetet) mindig ellen tudott állni, a szülőföld szeretete és az iránta érzett hűség inkább titkos vízjelként ütött át versein. Ez a vízjel vált mind nyilvánvalóbbá élete végén, midőn az elviselhetetlenségig fokozódtak az erdélyi magyarság terhei. Dsida Jenő ekkor írta fájdalmas zsoltárát: a *Psalmus Hungaricus*-t, amely korábbi költészetének merengő és játékos dallama után a közösségi hűség és a történelmi felelősség szigorú morálját szólaltatta meg. Azt a hagyományos hangot idézte fel, amelyet a török pusztítással viaskodó egykori énekes: Kecskeméti Vég Mihály ütött meg, amely Kodály Zoltán fájdalmas magyar zsoltárában zengett két országvesztő háború között. Hitvallást tett szétszórt és emberi, közösségi jogaiban korlátozott népe mellett, egységre szólított, hangos szóval akarta a történelem közönyös erőit megállítani:

Ülj ide, gyűlj ide, népem
s hallgasd, amint énekelek,
amint a hárfa húrjait,
feszült idegem húrjait
jajgatva tépem,
ó, népem, árva népem! —
— s dalolj velem,

mint akit füstös lángokra szítottak
vérszínű, ósetét, nehéz, fanyar borok,
dalolj velem hörögve
és zúgva és dörögve
tízmillió, százmillió torok!
Énekelj, hogy világgá hömpölyödjön
Zsoltárod, mint a poklok tikkadt, kénköves szele
s Európa fogja be fülét
s nyögjön a borzalomtól
és örüljön bele!

Fellebbezés ez a zsoltár: a történelemhez, az európai népek közösségéhez, az elfúló kiáltás, a kihagyó lélegzet mindazonáltal arra utal, hogy a költő aligha reménykedett a közös sebek orvoslásában. Élete alkonyához a megmásíthatatlan végzet gyötrelmes tudatával érkezett el, úgy látta: minden elvégeztetett. Költészete, áhítatosan játékos versei és életszeretetet tükröző szerelmi vallomásai ellenére is, személyes és közösségi tragédiák nyomták rá bélyegüket. Személyesek, a költő súlyos betegsége (vele született szívujja) következtében, amely korai halálát okozta, és közösségiek, az erdélyi magyarság mindinkább veszélyeztetett nemzeti kultúrája és identitása miatt. A zsoltáros versek, mondhatni, Dávid király zsoltárai óta mindig tragikus színezetet kaptak, egy emberi közösség, korábban a zsidóság, később a kereszténység, a mi irodalmunkban a magyarság veszélyeztetettségének tapasztalatait és a nyomukban megjelenő kollektív szorongást fejezték ki. Korai költészetünktől kezdve, Kölcsey Ferenc *Himnusz*-án és Vörösmarty Mihály *Szózatán* át Ady Endre, Babits Mihály, József Attila, Illyés Gyula, Reményik Sándor és Dsida Jenő költészetéig (és tovább) a történelmi veszélyeztetettségnek ez a tragikus érzése, ez a fájdalom szinte állandó motívumként (mondhatnám: „Leitmotívként”) járta át irodalmunkat. A psalmus-hagyományt költészetünk egyik leginkább meghatározó és ösztönző tradíciójának és poétikai örökségének kell tartanunk.
